

UDK: 929Ljotić, D.
329.18
94(497.1)"1943/1945"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 24. 6. 2016.
Prihvaćeno: 29. 7. 2016.

Pokret Zbor u posljednjoj fazi Drugoga svjetskog rata

ZORAN JANJETOVIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije

Beograd, Srbija

vanilica@ptt.rs

Rad govori o političkim i vojnim aktivnostima Dimitrija Ljotića i pokreta Zbor u borbi protiv komunista od rujna 1943. do svibnja 1945. godine. U tom periodu Ljotić nije promijenio svoje viđenje uzroka Drugoga svjetskog rata, ali je pokušao građenjem novih koalicija spriječiti pobjedu komunista u građanskom ratu. Rad pokazuje i kako je on posljednjih mjeseci rata pokušao ujediniti srpske, hrvatske i slovenske antikomunističke snage.

Ključne riječi: Dimitrije Ljotić; Zbor; antikomunizam; Milan Nedić; Draža Mihailović; Srpski dobrovoljački korpus

Na početku rada nužno je odrediti što se podrazumijeva pod posljednjom fazom Drugoga svjetskog rata. Ona se ovisno o dijelu svijeta o kojem se govori može donekle različito odrediti, ali ćemo ovdje pod njom podrazumijevati vrijeme od kapitulacije Italije do kapitulacije Njemačke, odnosno do završetka vojnih operacija na tlu Jugoslavije.

Jugoslavenski narodni pokret Zbor nastao je početkom 1935. ujedinjenjem nekoliko unitarno-jugoslavenskih ekstremno desnih grupa.¹ Smederevski advokat Dimitrije Ljotić došao mu je na čelo i ostao njegov neprikosnoveni vođa sve do svoje smrti 1945. godine. Pokret je bio antikomunistički, nacionalistički, monarhistički, antikapitalistički, antidemokratski i antisemitski.² Zalagao se za

¹ Mladen Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945* (Beograd: Narodna knjiga, 1984), 22-24; Branislav Gligorijević, "Politički pokreti i grupe s nacionalsocijalističkom ideologijom i njihova fuzija u Ljotićevom 'Zboru'", *Istorijski glasnik* (1965), br. 4: 69.

² Gligorijević, "Politički pokreti", 70; Mirko Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret "Zbor" 1935-1945. Jedan kritički prilaz* (Beograd: Narodna knjiga; Alfa, 1996), 33-37, 50-56; Ratko Parežanin, *Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić* (Beograd: n.n. 7510. /sic!/ [= 2001]), 90-96; Stefanović, *Zbor*, 29-34; Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1997), 161-164; Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008), 271-283.

stalešku državu s kraljem na čelu. Zbog svoje ekstremnosti uspio je pridobiti mali broj pristaša, ali su oni bili vrlo vatreni. Za većinu javnosti on je međutim slovio za fašistički i zato – krajem tridesetih godina XX. stoljeća – i izdajnički.³

To mu je omogućilo da nakon razbijanja Jugoslavije i okupacije Srbije u travnju 1941. postane jedna od vodećih snaga srpskoga kolaboracionističkog režima. U Savetu komesara stvorenom sredinom svibnja te godine Zbor je imao dva komesara.⁴ Ljotić je bio onaj tko je krajem kolovoza 1941. srušio Savet komesara povukavši iz njega svoje predstavnike⁵ kao i jedan od ljudi koji su najviše doprinijeli da početkom rujna u vladu bude doveden njegov rođak, general Milan Nedić.⁶ Zbor je ponovo bio zastupljen u vladi, ali je njegova

³ Milovan Popović [?] Dimitriju Ljotiću, Srbija (dalje: SR) – Arhiv Srbije, Beograd (dalje: AS) – fond Bezbednosno-informativna agencija (dalje: BIA), II/73; Ljotićevci u Leskovcu, Leskovac, 26. decembar 1960, SR-AS-BIA, II/77. To mišljenje suvremenika i političkih protivnika ušlo je i u poslijeratnu jugoslavensku historiografiju kao obvezujuće. Gligorijević, "Politički pokreti", 79, 82; Branislav Gligorijević, "Napad Ljotićevaca na studente Tehničkog fakulteta u oktobru 1940. i rasturanje Ljotićevog Zbora", *Istorijski glasnik* (1963), br. 2: 53; Branislav Gligorijević, "Osobnosti fašizma u Jugoslaviji dvadesetih godina", *Marksiistička misao* 3 (1986): 35, 41; Stefanović, *Zbor*, 44-47; Branislav Božović, Mladen Stefanović, Milan Aćimović, Dragi Jovanović, *Dimitrije Ljotić* (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985), 217-220, 224, 226, 228; Todor Kuljić, *Fašizam. Sociološko-istorijska studija*, 2. izd. (Beograd: Nolit, 1987), 228-252; Žarko S. Jovanović, *Neostvareni ratni ciljevi Draže Mihailovića u Srbiji 1941-1945* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2001), 27. Zbog dodirnih ideoloških točaka s nacizmom i fašizmom i njemački diplomati u Beogradu smatrali su Zbor fašističkim pokretom (usp. Ernst Nolte, *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen* /München: R. Piper und Co. Verlag, 1968/, 246). Autori obimnoga zbornika *Who Were the Fascists* Ljotićev Zbor, za razliku od ustaša, nisu uvrstili u pregled fašističkih pokreta Europe (usp. Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet, Jan Petter Myklebust, ur., *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism* /Bergen; Oslo; Tromsø: Universitetsforlaget, 1980/), iako ga dva autora spominju kao fašistički (*Isto*, 352, 756, 763). Stanley Payne, jedan od najvećih stručnjaka za fašizam, Zbor smatra radikalno desničarskim pokretom (Stanley G. Payne, *A History of Fascism 1914-1945* /London; New York: UCL Press Ltd., 2003/, 15, 186-190, 325). On međutim misli da se Zbor tijekom Drugoga svjetskog rata u Srbiji primaknuo fašističkim pokretima (*Isto*, 428). Pitanje je možemo li se s time složiti budući da Drugi svjetski rat (osim prešućivanja jugoslovenstva) nije donio promjene u zbrašćenoj ideologiji.

⁴ Božović, Stefanović, *Milan Aćimović*, 27; Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1998), 79-91; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije* (Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1970), 406-407; Nikola Milovanović, *Generali izdaje*, sv. I (Beograd: Sloboda, 1977), 222; Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije* (Beograd: Nova Iskra, 2011), 21; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941* (Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1963), 33; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, sv. I (Beograd: Sloboda, 1979), 34-35; Stefanović, *Zbor*, 116.

⁵ Stefanović, *Zbor*, 133-134; Kostić, *Za istoriju*, 42-43; Čulinović, *Okupatorska podela*, 427; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. I, 80-81; Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret "Zbor"*, 169; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 218; Milosav Vasiljević, "Postanak srpskih dobrovoljaca 1941. godine", u: *Spomenica srpskih dobrovoljaca 1941-1971*, ur. Borivoje M. Karapandžić (Kliveland /sic/: Savez jugoslovensko-američkih udruženja, [1971]), 30.

⁶ Zapisnik o saslušanju Milana Nedića, 30. januar 1946, SR – Vojni arhiv, Beograd (dalje: VA) – fond Četnička arhiva, k. 269, f. 1, d. 38; SR – Istorijski arhiv Beograda, Beograd (dalje: IAB) – fond Behörde des Sicherheitsdiensts (dalje: BdS), I, reg. br. 35; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. I, 79-103; Milan Borković, *Milan Nedić* (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985),

važnost porasla sredinom tog mjeseca kada su osnovani srpski dobrovoljački odredi, u čijim su se redovima isprva nalazili samo članovi Zbora. Njihov je zadatak bio gušiti komunistički ustanak koji je počeo nakon njemačkoga napada na Sovjetski Savez,⁷ u čemu su se pokazali uspješnima. Tijekom 1942. nije uspio pokušaj da se Srpski dobrovoljački korpus (SDK) (kako su dobrovoljački odredi nazvani nakon reorganizacije) pridruži službenim oružanim snagama, Srpskoj državnoj straži, nego je on ostao pod njemačkom komandom i nakon kraja 1943., kada je Srpska državna straža vraćena u nadležnost premijera Nedića.⁸ Sama činjenica da je nastao kao partijska vojska davala je Zboru nerazmjernu težinu na političkoj sceni.⁹ Drugi faktor koji je tome doprinio bila je zбораška ideologija, koja je prije svega svojim antikomunizmom i antisemitizmom bila komplementarna nacističkoj.¹⁰ Zbog toga je i Ljotić uživao politički utjecaj nerazmjernan broju svojih pristaša. Njemu je uspjele da svojega kuma Miloša Masalovića postavi za Nedićeva šefa kabineta i da i na taj način snažno utječe na svojega rođaka.¹¹ Usprkos tome, utjecaj Zbora u mnogim se pitanjima nije uspijeva probiti jer je u vladi i državnom aparatu postojalo više struja koje su se međusobno borile.¹²

32; Petranović, *Srbija*, 219; Petar Martinović Bajica, *Milan Nedić* (Čikago: The First American Serbian Corporation, 1956), 153-157; Milovanović, *Generali*, 232; Karl Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45* (Göttingen; Zürich; Frankfurt: Musterschmidt, 1970), 162; Boško N. Kostić, *Istina o Milanu Nediću* (Beograd: Nova Iskra, 2009), 22-25; Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011), 40-42.

⁷ Hrvoje Magazinović, *Kroz jedno mučno stoljeće. Sjećanja*, 2. izd. (Valjevo: Društvo Hilandar, 2009), 181-182; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. I, 165-169.

⁸ SR-AS-BIA, II/72; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. I, 300; Dimitrijević, *Vojska*, 270.

⁹ U svjedočenju pred istražnim organima nakon rata komandant SDK-a general Kosta Mušicki izjavio je da su zborasi u SDK-u na početku činili oko 30% boraca. Kasnije je s porastom ukupnoga broja ljudstva sa 1500 na 5000 njihov udio pao na 10% (Dimitrijević, *Vojska*, 83). Prema također poslijeratnoj izjavi bivšega zborasa Milisava M. Grujića, postotak zborasa je i nakon povećanja broja boraca iznosio 20% (SR-AS-BIA, I/32).

¹⁰ Te su tendencije u Zboru posebno ojačale krajem tridesetih godina (Vasilije Dragosavljević, "Ideološki uticaji evropskog fašizma na JNP Zbor (1934-1940)", u: *Istorijska tribina mladih saradnika*, ur. Zoran Janjetović /Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013/, 93-108).

¹¹ Dimitrijević, *Vojska*, 374; Stefanović, *Zbor*, 137.

¹² Jedan od najboljih primjera neuspjeha Zbora u suštinskim stvarima bio je nacrt uređenja "Srpske seljačke zadružne države" podnesen komandantu Srbije, generalu Paulu Baderu, 1. siječnja 1943. godine. Nacrt su po Nedićevu nalogu napravili Ceka Đorđević i Ilija Pržić, a predviđao je imenovane savjetodavne skupštine na općinskom, kotarskom, okružnom i nacionalnom nivou uz svemoćnoga premijera, vođu naroda, kao šefa države. Nasuprot tome, Ljotić se zalagao za monarhiju s parlamentom koji bi birali pripadnici profesionalnih staleža, a koji bi imao zakonodavne i kontrolne funkcije; usp. SR – VA – Nedićeva arhiva (dalje: NA), k. 3, f. 4, d. 3; Hnilicka, *Das Ende*, 246-251; Žarko Jovanović, "Srpska seljačka država u ratnom programu Milana Nedića", *Vojnoistorijski glasnik* (1996), br. 1-2: 125-126; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 39; Borković, *Milan Nedić*, 183; Aleksandar Stojanović, *Ideje, politički projekti i praksa vlade Milana Nedića* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2015), 318-325; Dušan Kerkez, *Obrazovno-kulturne prilike u Nedićevoj Srbiji* (Niš: Centar za balkanske studije, 2008), 141; Dušan Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941-1945* (Niš: Centar za balkanske studije, 2004), 345-346; Dimitrijević, *Sabrana dela* (dalje: SD) (Beograd: Novo videlo, 2001), sv. III, 134-135, sv. IV, 32, 62, 85, sv. VI, 38, 70, 106, 110-112, sv. IX, 152, sv. XI, 123-124; Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret "Zbor"*, 39-44.

Prema nekim nedovoljno provjerenim vijestima, tijekom 1942. Zbor je planirao državni udar, ali se od toga odustalo zbog straha od građanskoga rata.¹³ No sljedeće je godine porastao broj okružnih načelnika iz redova Zbora, što je pokretu omogućilo praktično provođenje vlasti na srednjem nivou u mnogim krajevima. To je dovelo do pojačanih trvenja s četnicima Draže Mihailovića.¹⁴ Po nekim doušničkim izvještajima, Dimitrije Ljotić već je u proljeće 1943. prorekao da će Njemačka izgubiti rat.¹⁵ Iako nakon poraza kod Staljingrada nije bila potrebna velika vojna ili politička mudrost za to, malotko u Srbiji usudivao se takvo što reći – čak i u povjerljivom privatnom razgovoru. Za njega je suradnja s Nijemcima uvijek bila stvar glave, a ne srca: njegove su simpatije ležale na strani Francuske¹⁶ i još više pravoslavne Rusije,¹⁷ a ne Njemačke,¹⁸ a s nacistima su ga povezivale određene ideološke sličnosti i želja da se kroz kolaboraciju sačuva narod – ali i mijenja društvo u skladu sa zбораškim načelima.

Nakon pada Italije zбораške se aktivnosti intenziviraju. Ljotić je navodno u rujnu 1943. tajno posjetio Goebbelsa i tražio oružje za svoj SDK i upravu nad državnim propagandom.¹⁹ Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i okretanje Saveznika partizanima na čelu s Titom postavili su kolaboracionističkom režimu nove političke zadatke, a prisutnost Saveznika u Italiji i opasnost od iskrcavanja na Balkanu bio je dodatni vojni

¹³ Milisav M. Grujić, narednik u penziji [1948?], SR-AS-BIA, II/72; Istorijat, organizaciona struktura i personalni sastav rukovodećeg tela profašističke organizacije "Zbor" (1934-1944. godine), rađeno odmah poslije rata [1946.] od strane poznavatelja problema u cjelini, SR-AS-BIA, II/76.

¹⁴ [Milisav M. Grujić], Odnos političkog pokreta "Zbor" a preko ovoga Srpskog dobrovoljačkog korpusa prema četništvu DM, 1949. (SR-AS-BIA, I/32). Poslijeratna tvrdnja šefa beogradske policije i upravitelja grada Beograda Dragog Jovanovića da su zborashi imali dvije trećine kotarskih i okružnih načelnika pretjerana je čak i za 1943. i svakako je dana zbog međusobnoga rivalstva i radi umanjivanja vlastite odgovornosti (usp. Borković, *Kontrarevolucija*, sv. I, 166).

¹⁵ SR-IAB-BdS, J 423; SR-IAB-BdS, I, reg. br. 35.

¹⁶ Ljotić je jedno vrijeme proveo na školovanju u Francuskoj, gdje je usvojio neke od svojih glavnih ideja, prije svega Charlesa Maurrasa i Francuske akcije. Osim toga, veliki utjecaj na njega je imao i Blaise Pascal (Ljotić, *SD*, sv. VII, 78, sv. IX, 151, sv. XI, 14, 147; Stefanović, *Zbor*, 17-19; Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret "Zbor"*, 15; Christian Kurzydłowski, "The Early Ideological Influences of Dimitrije Ljotić: The Making of a Fascist and Traitor?"; u: *Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine*, ur. Dragan Aleksić /Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2014/, 34, 46-49; Dragosavljević, "Ideološki uticaji", 95-99). Francuski je jezik, za razliku od njemačkoga, govorio (SR-AS-BIA, II/69; Parežanin, *Drugi svetski rat*, 513).

¹⁷ Ljotić je uvijek upozoravao na to da komunistički Sovjetski Savez nije isto što i nekadašnja carska Rusija. Tvrdio je da je sovjetska država tvorevina Židova koja im služi kao baza svjetske revolucije pomoću koje žele zavladati svijetom (Ljotić, *SD*, sv. VI, 152-154, sv. VIII, 111, sv. IX, 44, 141-142, 146, sv. X, 174, 194, sv. XI, 118, sv. XII, 112).

¹⁸ Po svjedočanstvima njegovih suradnika, Ljotić nije volio Nijemce (Parežanin, *Drugi svetski rat*, 317; Magazinović, *Kroz jedno mučno stoljeće*, 159, 212), a po jednom doušničkom izvještaju, za gestapovce je čak rekao da nisu ljudi u pravom smislu riječi (SR-IAB-BdS, J 423).

¹⁹ „Memoari jednoga Nedićeva suradnika koji se nalazi u Austriji, a koga je poklonio nekom američkom časniku“ (SR-AS-BIA, II/5). Navodno mu je Goebbels rekao da je takvo što nemoguće nakon nedavnoga Nedićeva posjeta.

problem i za okupatora i za srpsku vladu.²⁰ Tijekom sljedeće godine učestala saveznička bombardiranja, približavanje Crvene armije i pokušaji Narodnooslobodilačke vojske da prodre u Srbiju iz pravca Bosne i Hercegovine otežali su položaj kolaboracionističkoga režima.

U tim je uvjetima Zbor pokazao povećanu aktivnost. S jedne strane, Ljotić je držao predavanja na Kolarčevu narodnom univerzitetu u Beogradu, po drugim gradovima i na radiju. U njima je iznosio svoje viđenje Drugoga svjetskog rata koje je zastupao od njegova početka. Tvrdio je da su uzročnici rata Židovi koji se nalaze na obje zaraćene strane. Po njegovu mišljenju, njihov je cilj bio uništiti europske kršćanske narode i zavladati svijetom,²¹ a Srbi (i ostali europski narodi) stradali su zbog svojega moralnog pada.²²

Drugi oblik angažiranja Zbora bilo je jačanje SDK-a. On je krajem studenoga 1943. ojačan tako što je njegovih pet bataljuna pretvoreno u pukove. Popuna se sada provodila više-manje nasilnom regrutacijom. Ona je bila samo djelomično uspješna jer narod nije volio zboršaše.²³ Ipak, od ožujka do sredine svibnja 1944. godine jedinice SDK-a s drugim su vladinim trupama, Nijemcima i Bugarima odbile pokušaj Narodnooslobodilačke vojske da sa sjeverozapada i jugozapada prodre u Srbiju.²⁴

Pored toga, Ljotić je intenzivirao svoje napore da dođe do sporazuma srpske vlade s Dražom Mihailovićem.²⁵ Ovaj je sve kontakte s Ljotićem sistematski izbjegavao od početka rata, a njegovi su se četnici najčešće sukobljavali s dobrovoljcima.²⁶ No sve nepovoljnija ratna situacija tjerala je sve antikomuni-

²⁰ Partizanski pokušaj prodora u Srbiju u listopadu 1943. je osujećen (Dimitrijević, *Vojska*, 353, 363).

²¹ Ljotić, *SD*, sv. VI, 90-96, 227, sv. VII, 24-25, 48, 66-67, 74-75, 113, sv. VIII, 71, sv. IX, 36, 76, 193-194, sv. X, 53, 161-168, 174-176, 181, sv. XII, 86-92, 103-104, 122-142, 145-152.

²² Ljotić, *SD*, sv. XI, 137, 163, sv. XII, 25, 163. Takav je stav zastupao i Ljotićev prijatelj episkop žički Nikolaj Velimirović u svojoj knjizi navodno napisanoj tijekom zatočeništva u koncentracijskom logoru Dachau. Ljotić i kontroverzni vladika dijelili su mnoge političke i vjerske poglede već prije rata, ali nije poznato tko je na koga više utjecao (usp. Nikolaj Velimirović, *Kroz tamnički prozor. Poruke srpskom narodu iz logora Dahau* /Beograd: Beo Sing, 2005/, 7-8, 21, 24-26, 32, 39-41, 46, 48-49, 57, 117, 120-121, 124, 134, 157-158, 252-254, 270, 283-284).

²³ Dimitrijević, *Vojska*, 354; Stefanović, *Zbor*, 259-263; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 194, 289-292, 302-305. Ni mobilizacija za Srpsku državnu stražu i četnike nije bila mnogo uspješnija.

²⁴ Dimitrijević, *Vojska*, 365-371; Stefanović, *Zbor*, 265-267; Kostić, *Za istoriju*, 142-143; Petranović, *Srbija*, 608.

²⁵ Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 223.

²⁶ Jovanović, *Neostvareni ratni ciljevi*, 27, 38, 71-74, 76-80, 112-113, 120-123, 126-135, 175, 216-218, 253-259; Božović, *Beograd*, 341-342; Dimitrijević, *Vojska*, 32-33, 54, 120-122, 128-131, 140, 153, 180-181, 199-200, 203, 205, 207-208, 241-243, 254-255, 270, 311, 323-325, 330-336, 356-357, 372-378, 383, 385-388, 417; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 209-224, 305; Borković, *Milan Nedić*, 255-266; Kostić, *Za istoriju*, 33-35, 101-106, 111-112, 121, 124-126, 134-137, 141-169; Stanislav Krakov, *General Milan Nedić*, sv. I: *Na oštrici noža* (Beograd: Nova Iskra; Nacionalna izdavačka knjižarnica, 2012), 89-90, 152-157, 258-260, 265-271, 280-281, 301, 304, 306; Stanislav Krakov, *General Milan Nedić*, sv. II: *Prepuna čaša čemera* (Beograd: Nova Iskra; Nacionalna izdavačka knjižarnica, 2012), 157, 160-162, 290-291, 346, 452-456, 470; Martinović Bajica, *Milan Nedić*, 6, 136-137, 192-194, 238-242, 254, 262, 347-349, 358-359, 363-364, 416, 421, 439, 483; Parežanin, *Drugi svetski rat*, 340, 414-420, 430-432, 470; Stefanović, *Zbor*, 124-

stičke snage na zbližavanje. Prvi sporazum o suradnji Nedićeve vlade postigao je Ljotić s predstavnikom Draže Mihailovića u svibnju 1944. godine. On je samo djelomično proveden, iako je donekle umanjio napetosti između četnika i vlade te omogućio regrutaciju bez ometanja od strane četnika.²⁷

Daljnji su pregovori vođeni tijekom ljeta, a Ljotić je u tome uvijek podupirao Nedića.²⁸ Konačni sporazum o ujedinjenju svih antikomunističkih snaga pod Mihailovićevom komandom postignut je tek 6. rujna 1944., kada je stanje za Nijemce i njihove suradnike postalo iznimno teško.²⁹ U situaciji kada je svima bilo jasno da Nijemci napuštaju Balkan, Ljotić je skovao plan o zauzimanju Beograda i njegove radiostanice od strane četnika i kolaboracionista prije dolaska Sovjeta i partizana. To bi omogućilo stvaranje antikomunističke vlade pod Dražom Mihailovićem.³⁰ Taj je plan propao jer je Mihailović očekivao savezničko iskrcavanje, jer je partizanski i sovjetski prodor bio prebrz, a Nijemci su stvari do samoga kraja držali čvrsto u svojim rukama. Kolaboracionistička vlada raspuštena je 3. listopada i poslana u Austriju.³¹

125, 228-229, 244-250, 273-278, 284-286; Jozo Tomasevich, *The Chetniks. War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945* (Stanford: Stanford University Press, 1975), 148, 196-209, 260; Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret "Zbor"*, 174-178, 185-191, 192-206; Magazinović, *Kroz jedno mučno stoljeće*, 197-198; Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944.* (Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1970), 160, 217; Marjanović, *Ustanak*, 192-193; Stevan K. Pavlović, *Hitlerov novi antiporedak. Drugi svetski rat u Jugoslaviji* (Beograd: Clio, 2009), 190-192, 229-231; Milovanović, *Generali*, 264-271; Marijana T. Mraović, "Propaganda vlade Milana Nedića (1941-1944.)" (doktorska disertacija, Beogradski univerzitet, 2015), 583-598; SR-VA-NA, k. 22, f. 2, d. 15; k. 24, f. 4, d. 6; k. 24, f. 2, d. 23; k. 25, f. 4, d. 24; k. 24, f. 5, d. 45; k. 26, f. 11, d. 33; k. 26, f. 11, d. 38; k. 26, f. 11, d. 46; k. 26, f. 11, d. 48; k. 24, f. 4, d. 53; k. 24, f. 2, d. 7; k. 23, f. 8, d. 7; k. 25, f. 1, d. 23; k. 25, f. 1, d. 37; k. 25, f. 3, d. 11; k. 24a, f. 4, d. 45; k. 29, f. 5, d. 30; k. 24, f. 3, d. 57; SR-AS-BIA, I/32; SR-AS-BIA, II/69; SR-AS-BIA, I/146; SR -Arhiv Jugoslavije, Beograd - fond 103, 160/582.

²⁷ Sporazum je postignut u Brđanima kraj Gornjega Milanovca 17.-19. svibnja 1944. između Dimitrija Ljotića i četničkoga generala Miroslava Trifunovića, koji je zastupao Dražu Mihailovića. Predviđao je zajedničku borbu protiv komunizma, sporazumno postavljanje kotarskih načelnika, sporazumijevanje Nedića i Mihailovića u svim bitnim stvarima, dogovorno pojačavanje oružanih snaga obiju strana, materijalnu pomoć srpske vlade četnicima, prestanak uzajamnih verbalnih napada, neometanje regrutacije u SDK, materijalnu pomoć Nedića u stvaranju srijemskoga četničkog odreda (Jovanović, *Neostvoreni ratni ciljevi*, 255; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 327; Kostić, *Za istoriju*, 145-147; Borivoje M. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji /1941-1945/* /Klivilend: Buchdruckerei Dr. Peter Belej, 1958/, 280-282; Dimitrijević, *Vojska*, 386; Stefanović, *Zbor*, 274; A. Ю. Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера* /Москва: Вече, 2011/, 180).

²⁸ Kostić, *Za istoriju*, 148-157; Karapandžić, *Građanski rat*, 283-287; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 331-336; Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, 180; Dimitrijević, *Vojska*, 385-388; Stefanović, *Zbor*, 275-276; Jovanović, *Neostvoreni ratni ciljevi*, 256. Nastojanja da se antikomunističke snage ujedine dijelom su se spoticala o nesnošljivost dijela četnika prema ljotićevcima koja nije jenjavala usprkos sve većoj ugroženosti jednih i drugih.

²⁹ Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 337; Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, 181; Dimitrijević, *Vojska*, 393-395; Karapandžić, *Građanski rat*, 288; Jovanović, *Neostvoreni ratni ciljevi*, 301.

³⁰ Stefanović, *Zbor*, 283-284; Kostić, *Za istoriju*, 164-165; Karapandžić, *Građanski rat*, 324; Jovanović, *Neostvoreni ratni ciljevi*, 267.

³¹ Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 294, 344-347; Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, 185; Dimitrijević, *Vojska*, 421-422, 436.

Ljotić je međutim imao i rezervni plan. Po njemu su se antikomunisti trebali povući u Sloveniju i ondje stvoriti bazu za borbu protiv komunista.³² Zbog toga je sredio da se veći dio njegova SDK-a preko Srijema i Nezavisne Države Hrvatske pod njemačkom zaštitom prebaci u Slovensko primorje.³³ Ali Srpska državna straža spojila se s četnicima u Srpski udarni korpus i pošla k Bosni.³⁴ Time se još jednom pokazalo nejedinstvo antikomunista. Iako su Nijemci lijepo primili i zbrinuli SDK u Slovenskom primorju (u tzv. Operativnoj zoni "Jadransko primorje"), a Ljotić je uspostavio veze s tamošnjim njemačkim komandantom područja Odilom Globocnikom, s ostvarivanjem njegova plana nije išlo lako.³⁵ Draža Mihailović odbijao se pokrenuti iz istočne Bosne želeći se vratiti u Srbiju, a i vođa crnogorskih četnika Pavle Đurišić pod njegovim je utjecajem dugo ignorirao Ljotićeve pozive da krene za Sloveniju.³⁶ Kada je najzad pošao, njegove su snage većim dijelom stradale od ustaša na Lijevče polju kod Banjaluke, a sam Đurišić ubijen je u Jasenovcu.³⁷

Dinarska četnička divizija vojvode Đujića pridružila se krajem 1944. Ljotićevcima u Slovenskom primorju na vlastitu inicijativu zbog ugroženosti u svojem zavičaju nakon povlačenja njemačkih snaga iz Dalmacije.³⁸ Ljotić je međutim neumorno okupljao i druge antikomunističke snage. Tako je od Hitlerova izaslanika za "Jugoistok" Hermanna Neubachera isposlovao da se srpski patrijarh Gavrilo i episkop Nikolaj Velimirović puste iz Dachaua i dođu u Sloveniju da podupru antikomunističku frontu.³⁹ Krajem travnja 1945. namjeravao ih je preko Švicarske poslati u Sjedinjene Američke Države da agitiraju protiv Tita i komunista.⁴⁰ Istovremeno je uspostavio vezu i sa slovenskim kolaboracionistom Leonom Rupnikom i ljubljanskim biskupom Rožmanom, koji su prihvatili njegov plan o proglašenju federativne Kraljevine Jugoslavije na tlu

³² Dimitrijević, *Vojska*, 437-451; Kostić, *Za istoriju*, 165-167; Stefanović, *Zbor*, 296; Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret "Zbor"*, 197; Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, 184-195.

³³ Stefanović, *Zbor*, 296-297, 301-302; Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, 184, 187-190; Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 354; Karapandžić, *Građanski rat*, 340; Dimitrijević, *Vojska*, 423-428. Dio je kasnije, uz znatne gubitke, došao preko Bosne i Hrvatske (Dimitrijević, *Vojska*, 442-444). Trupe SDK-a bile su raspoređene na prostoru Postojna – Sv. Petar – Ilirska Bistrica.

³⁴ Borković, *Kontrarevolucija*, sv. II, 337, 357-358; Kostić, *Za istoriju*, 173; Karapandžić, *Građanski rat*, 337; Dimitrijević, *Vojska*, 429-436.

³⁵ Dimitrijević, *Vojska*, 437-442; Kostić, *Za istoriju*, 176-178; Stefanović, *Zbor*, 301-304.

³⁶ Kostić, *Za istoriju*, 194-195; Parežanin, *Drugi svetski rat*, 494-498.

³⁷ Stefanović, *Zbor*, 323-325; Tomasevich, *The Chetniks*, 440; Milan D. Lazić, *Ravnogorski pokret 1941-1945* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1997), 250-257; Parežanin, *Drugi svetski rat*, 500; Karapandžić, *Građanski rat*, 364; Dimitrijević, *Vojska*, 449.

³⁸ Tomasevich, *The Chetniks*, 442; Lazić, *Ravnogorski pokret*, 242; Karapandžić, *Građanski rat*, 347.

³⁹ Radmila Radić, *Život u vremenima. Patrijarh Gavrilo (Dožić) 1881-1950* (Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, 2011), 435-436; Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten* (Göttingen; Berlin; Frankfurt: Musterschmidt Verlag, 1956), 186; Stefanović, *Zbor*, 307; Karapandžić, *Građanski rat*, 367; Parežanin, *Drugi svetski rat*, 503.

⁴⁰ Stefanović, *Zbor*, 326-327; Kostić, *Za istoriju*, 240; Karapandžić, *Građanski rat*, 378.

Slovenije, pozivanju kralja da dođe onamo i stvaranju baze za “oslobođenje” ostatka Jugoslavije.⁴¹ Da bi svi priznati narodi bili vidljivo uključeni, oko dvjesto boraca Hrvata izdvojeno je iz SDK-a i početkom veljače 1945. organizirano kao jezgra Hrvatske armije pod generalom Matijom Parcem. Očekivalo se da se ona ojača priljevom iz domobranskih redova.⁴² Sve su te snage bile nominalno pod komandom Draže Mihailovića.⁴³

Ljotićeva nastojanja naglo su prekinuta 23. travnja 1945. pogibijom u prometnoj nesreći kod Sv. Petra. Pošao je na sastanak s patrijarhom i episkopom Velimirovićem pred njihov odlazak u Švicarsku.⁴⁴ Njegovom pogibijom nestao je jedan od najistaknutijih antikomunističkih boraca na prostoru Jugoslavije. Njegov je SDK pošao ususret Đurišićevim četnicima, pa krenuo natrag, a u samoj završnici rata sudjelovao je u obrani Ljubljane.⁴⁵ Po izvlačenju iz Jugoslavije dio SDK-a predao se Saveznicima u Palmanovi u Italiji 5. svibnja 1945. godine.⁴⁶ Ti su zarobljenici smješteni najprije u logor u Forliju, pa u Eboliju,⁴⁷ a potom u Logor Y u Münsteru u Njemačkoj, odakle su pojedinci izručeni komunističkim vlastima.⁴⁸ Drugi dio SDK-a predao se u Vetrinju u Austriji i ubrzo je na prijevazu izručen partizanima, koji su ih najvećim dijelom pobili na Kočevskom rogu.⁴⁹

Dimitrije Ljotić još je prije rata slovio za kontroverznoga političara koga su njegovi protivnici nazivali fašistom, iako je on to pobijao.⁵⁰ Tijekom okupacije Srbije, kao i dio drugih kolaboracionista, nadao se da će suradnjom s Nijemcima uspjeti sačuvati narod, ali i provesti neke od svojih reformskih ideja. Radi ostvarenja tih ciljeva bio je spreman prešutno se odreći svojega jugoslavenstva.

⁴¹ Stefanović, *Zbor*, 305, 314, 320-321; Kostić, *Za istoriju*, 203-204; Karapandžić, *Gradanski rat*, 374, 393. Za razliku od Nedića, koji je pristajao sastaviti samo srpsku vladu, Ljotić je bio za to da se napravi jugoslavenska vlada, u koju bi ušao i Draža Mihailović.

⁴² Kostić, *Za istoriju*, 208-209; Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret “Zbor”*, 262-263. Ta je armija do kraja travnja te godine narasla na 1600 boraca.

⁴³ Mihailović je 27. ožujka 1945. delegirao generala Miodraga Damjanovića, nekadašnjega Nedićeva šefa kabineta, da komandira snagama u Sloveniji (Stefanović, *Zbor*, 314; Kostić, *Za istoriju*, 223-224; Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, 196).

⁴⁴ Stefanović, *Zbor*, 327; Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret “Zbor”*, 265; Kostić, *Za istoriju*, 240; Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, 194, 197.

⁴⁵ Stefanović, *Zbor*, 325-326; Dimitrijević, *Vojska*, 452.

⁴⁶ Kostić, *Za istoriju*, 249-252; Stefanović, *Zbor*, 330; Dimitrijević, *Vojska*, 451.

⁴⁷ Aleksandar Stojanović, “Iščekivanje sudbine i novi počeci: prilozi istraživanju istorije srpske kolaboracionističke emigracije prvih godina posle Drugog svetskog rata”, u: *1945. godina. Kraj i početak. Zbornik radova* (u tisku), ur. Zoran Janjetović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2016), 10-18; Stefanović, *Zbor*, 330.

⁴⁸ Stojanović, “Iščekivanje”, 24-31; Borivoje M. Karapandžić, *Pod znakom ipsilona. Tito-Mak Linov sporazum o likvidaciji jugoslovenske nacionalne emigracije* (Beograd: Hrišćanska misao, 2008).

⁴⁹ Dimitrijević, *Vojska*, 452-456; Marko Grčić, ur., *Bleiburg* (Zagreb: Vjesnik, [1991]), 191-192.

⁵⁰ Ljotić, *SD*, sv. VI, 206; Parežanin, *Drugi svetski rat*, 128-134; Milutin Propadović, *D. V. Ljotić, Zbor i Komunistička partija Jugoslavije 1935-1945. Prilozi za istinu o JNP Zbor* (Beograd: Nova Iskra, 2012), 30-40, 270-272.

Za razliku od Nedića i drugih kolaboracionista, nikada nije govorio protiv Jugoslavije, čak je osuđivao one koji su to činili.⁵¹ Ideološka bliskost s nacistima omogućila mu je znatan utjecaj na okupatore, ali i na kvislinške vlasti. On međutim nikada nije bio prevelik jer su s jedne strane Nijemci gajili nepovjerenje prema Srbima kao takvima, a s druge strane zato što njegov pokret nije bio omiljen u narodu, a među političarima je uglavnom imao protivnike. No Ljotić je bio jedini kolaboracionist koji je iza sebe imao političku organizaciju, čak i oružane odrede. Iako oni nisu bili mnogobrojni, davali su mu određenu prednost u odnosu na ostale, baš kao što su i nepokolebljiva ideološka uvjerenja Ljotiću davala veću vjerodostojnost u očima nacista. Zbog svega toga on je mogao postati *spiritus movens* okupljanja antikomunističkih snaga u posljednjim mjesecima rata. Čini se ipak da njegovi planovi nisu bili dovoljno realni. Pravovremeno je naslutio njemački poraz, kao i kasniji raskol među Saveznicima,⁵² ali njegova očekivanja da će jugoslavenske antikomuniste koji su do jučer surađivali s Nijemcima i Talijanima Saveznici prihvatiti kao nove saveznike bila su nerealna. To se vidjelo po tome što su snage SDK-a razoružane i odvedene u logore odnosno izručene novim jugoslavenskim vlastima. Ista je sudbina kasnije snašla i dio vođa SDK-a. Većina zborša, koji su nakon Ljotićeve pogibije za vođu izabrali njegova brata Jakova (Jašu),⁵³ izbjegla je tu sudbinu. Oni će još desetljećima nastaviti djelovati kao čvrsto povezana sekta, a 1990-ih vratili su se u Srbiju i pokušali rehabilitirati svojega učitelja.⁵⁴

Arhivski fondovi

Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 103.

Srbija – Arhiv Srbije, Beograd – fond Bezbednosno-informativna agencija (SR-AS-BIA).

Srbija – Istorijski arhiv Beograda, Beograd – fond Behörde des Sicherheitsdienst (SR-IAB-BdS).

Srbija – Vojni arhiv, Beograd – fond Četnička arhiva.

Srbija – Vojni arhiv, Beograd – fond Nedićeva arhiva (SR-VA-NA).

Bibliografija

Bojić, Mirko. *Jugoslavenski narodni pokret "Zbor" 1935-1945. Jedan kritički prilaz*. Beograd: Narodna knjiga; Alfa, 1996.

Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji*, svesci I-II. Beograd: Sloboda, 1979.

⁵¹ SR-IAB-BdS, I, reg. br. 35; SR-IAB-BdS, J 423.

⁵² Ljotić, *SD*, sv. X, 242-243.

⁵³ Stefanović, *Zbor*, 328-329. Jašu Ljotića, kao i mnoge druge emigrante, ubile su jugoslavenske tajne službe 1974. godine (Stojanović, "Iščekivanje", 33).

⁵⁴ Objavljanje Ljotićevih sabranih djela 2001. bilo je vrhunac takvih nastojanja.

Borković, Milan. *Milan Nedić*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985.

Božović, Branislav. *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1998.

Božović, Branislav; Stefanović, Mladen. *Milan Aćimović, Dragi Jovanović, Dimitrije Ljotić*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985.

Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podela Jugoslavije*. Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1970.

Dimitrijević, Bojan B. *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.

Dragosavljević, Vasilije. "Ideološki uticaji evropskog fašizma na JNP Zbor (1934-1940)". U: *Istorijska tribina mladih saradnika*, uredio Zoran Janjetović, 93-108. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013.

Gligorijević, Branislav. "Napad Ljotićevaca na studente Tehničkog fakulteta u oktobru 1940. i rasturanje Ljotićevog Zbora". *Istorijski glasnik* 2 (1963): 52-81.

Gligorijević, Branislav. "Osobenosti fašizma u Jugoslaviji dvadesetih godina". *Marksistička misao* 3 (1986): 32-44.

Gligorijević, Branislav. "Politički pokreti i grupe s nacionalsocijalističkom ideologijom i njihova fuzija u Ljotićevom 'Zboru'". *Istorijski glasnik* 4 (1965): 35-83.

Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1970.

Grčić, Marko, ur. *Bleiburg*. Zagreb: Vjesnik, [1991].

Hnilicka, Karl. *Das Ende auf dem Balkan 1944/45*. Göttingen; Zürich; Frankfurt: Musterschmidt, 1970.

Jovanović, Žarko. "Srpska seljačka država u ratnom programu Milana Nedića". *Vojnoistorijski glasnik* (1996), br. 1-2: 118-128.

Jovanović, Žarko S. *Neostvoreni ratni ciljevi Draže Mihailovića u Srbiji 1941-1945*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2001.

Karapandžić, Borivoje M. *Građanski rat u Srbiji (1941-1945.)*. Klivlend: Buchdruckerei Dr. Peter Belej, 1958.

Karapandžić, Borivoje M. *Pod znakom ipsilona. Tito-Mak Linov sporazum o likvidaciji jugoslovenske nacionalne emigracije*. Beograd: Hrišćanska misao, 2008.

Kerkez, Dušan. *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941-1945*. Niš: Centar za balkanske studije, 2004.

Kerkez, Dušan. *Obrazovno-kulturne prilike u Nedićevoj Srbiji*. Niš: Centar za balkanske studije, 2008.

Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.

- Kostić, Boško N. *Istina o Milanu Nediću*. Beograd: Nova Iskra, 2009.
- Kostić, Boško N. *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*. Beograd: Nova Iskra, 2011.
- Krakov, Stanislav. *General Milan Nedić, svezak I: Na ostrici noža*. Beograd: Nova Iskra; Nacionalna izdavačka knjižarnica, 2012.
- Krakov, Stanislav. *General Milan Nedić, svezak II: Prepuna čaša čemera*. Beograd: Nova Iskra; Nacionalna izdavačka knjižarnica, 2012.
- Kuljić, Todor. *Fašizam. Sociološko-istorijska studija, 2. izdanje*. Beograd: Nolit, 1987.
- Kurzydłowski, Christian. "The Early Ideological Influences of Dimitrije Ljotić: The Making of a Fascist and Traitor?". U: *Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine*, uredio Dragan Aleksić, str. 33-56. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2014.
- Larsen, Stein Ugelvik; Hagtvet, Bernt; Myklebust, Jan Petter, ur. *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*. Bergen; Oslo; Tromsø: Universitetsforlaget, 1980.
- Lazić, Milan D. *Ravnogorski pokret 1941-1945*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1997.
- Ljotić, Dimitrije. *Sabrana dela*, svesci I-XII. Beograd: Novo videlo, 2001.
- Magazinović, Hrvoje. *Kroz jedno mučno stoljeće. Sjećanja, 2. izdanje*. Valjevo: Društvo Hilandar, 2009.
- Marjanović, Jovan. *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1963.
- Martinović Bajica, Petar. *Milan Nedić*. Čikago: The First American Serbian Corporation, 1956.
- Milovanović, Nikola. *Generali izdaje, svezak I*. Beograd: Sloboda, 1977.
- Mraović, Marijana T. "Propaganda vlade Milana Nedića (1941-1944.)". Doktorska disertacija, Beogradski univerzitet, 2015.
- Neubacher, Hermann. *Sonderauftrag Südost 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*. Göttingen; Berlin; Frankfurt: Musterschmidt Verlag, 1956.
- Nolte, Ernst. *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*. München: R. Piper und Co. Verlag, 1968.
- Parežanin, Ratko. *Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić*. Beograd: n.n. 7510. [= 2001].
- Pavlović, Stevan K. *Hitlerov novi antiporedak. Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd: Clio, 2009.
- Payne, Stanley G. *A History of Fascism 1914-1945*. London; New York: UCL Press Ltd., 2003.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Popović, Nebojša. *Jevreji u Srbiji 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1997.

Propadović, Milutin. *D. V. Ljotić, Zbor i Komunistička partija Jugoslavije 1935-1945. Prilozi za istinu o JNP Zbor*. Beograd: Nova Iskra, 2012.

Radić, Radmila. *Život u vremenima. Patrijarh Gavrilo (Dožić) 1881-1950*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, 2011.

Stefanović, Mladen. *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*. Beograd: Narodna knjiga, 1984.

Stojanović, Aleksandar. *Ideje, politički projekti i praksa vlade Milana Nedića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2015.

Stojanović, Aleksandar. "Iščekivanje sudbine i novi počeci: prilozi istraživanju istorije srpske kolaboracionističke emigracije prvih godina posle Drugog svetskog rata". U: 1945. *Kraj ili novi početak? Tematski zbornik radova*, uredio Zoran Janjetović, 339-372. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2016.

Тимофеев, А. Ю. *Сербские союзники Гитлера*. Москва: Вече, 2011.

Tomasevich, Jozo. *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945*. Stanford: Stanford University Press, 1975.

Vasiljević, Milosav. "Postanak srpskih dobrovoljaca 1941. godine". U: *Spomenica srpskih dobrovoljaca 1941-1971*, uredio Borivoje M. Karapandžić, 20-36. Kliveland: Savez jugoslovensko-američkih udruženja, [1971].

Velimirović, Nikolaj. *Kroz tamnički prozor. Poruke srpskom narodu iz logora Dahau*. Beograd: Beo Sing, 2005.

SUMMARY

THE „ZBOR“ MOVEMENT IN THE LAST PHASE OF WORLD WAR II

The „Zbor“ movement was a pan-Yugoslav extreme right-wing movement. This enabled it to participate in the collaborationist government that was established after the occupation of Serbia in April 1941. As the situation of the Germans and their collaborators worsened after Italy's capitulation, Zbor and its leader Dimitrije Ljotić increased their activities in the fields of propaganda and military. Ljotić held lectures explaining the origins of World War II and worked politically towards the unification of Serbian anti-communist forces. These efforts were particularly strong during spring and summer 1944. The final, but short-lived alliance was achieved in early September 1944, just a month-and-a-half before Serbia's liberation.

After the evacuation of his Serbian Volunteer Corps to Slovenia in October 1944, Ljotić strove to gather Serbian, Slovenian, and Croatian anti-communist forces in Slovenia. He expected German defeat and a subsequent split among the Allies. In his plans Slovenia was to serve as a base for the „liberation“ of the rest of Yugoslavia with the aid of the Western Allies. His efforts were cut short by his death in car crash in late April 1945. His Volunteers took part in the final clashes of World War II in Yugoslavia. After that they surrendered to the British in Italy and Austria. A part of them was extradited to Tito's partisans and summarily shot while the rest eventually settled in European and overseas countries.

Key words: Dimitrije Ljotić; Zbor; anti-communism; Milan Nedić; Draža Mihailović; Serbian Volunteer Corps